



یادگار پیشوای مشروطه در کتابخانه مجلس

سید علی آل داود

فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، [بهارستان]، ج ۲۲، شامل کتب خطی مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی، تألیف عبدالحسین حایری. تهران، کتابخانه مجلس ۱۳۷۴.

کتابخانه مجلس راه، پس از کتابخانه سلطنتی سابق، دومین کتابخانه مهم دولتی می‌توان دانست. این کتابخانه به کوشش کسانی چون محمدعلی فروغی و ارباب کیخسرو شاهرخ بنیاد گرفت و سال‌ها ریاست آن در عهده شادروان یوسف اعتصام‌الملک، پدر پروین اعتصامی، بود. هم او بود که جلدهای اول و دوم فهرست کتابخانه را تدوین کرد و منتشر ساخت. اولیای این کتابخانه از آغاز متوجه اهمیت فهرست‌نگاری برای کتاب‌های آن بودند، اما حدود این کار از ابتدا به درستی معین نبود. اعتصام‌الملک، که به تدوین فهرست کتابخانه مأمور بود، در جلد نخست بخشی از آثار خطی را معرفی کرد و سپس پاره‌ای از کتب چاپی موجود در کتابخانه را به اجمال برشمرد. پس از چندی نادرستی این روش معلوم شد و در جلد دوم شیوه فهرست‌نگاری او تغییر یافت. آنگاه اولیای کتابخانه، با سپردن کار فهرست‌نگاری به شادروان ابن یوسف شیرازی [ضیاءالدین حدایق] کوشش‌های خود را به جد پی گرفتند. ابن یوسف تنها توانست جلد سوم فهرست را آماده سازد.

پس از او، تا سالیان دراز، کار فهرست‌نویسی کتب خطی معوق ماند، تا آنکه استاد عبدالحسین حایری به استخدام کتابخانه درآمد و او از آغاز کار تاکنون که روزگار بازنشستگی را می‌گذراند دست از این مهم برنداشته است. وی، طی سال‌های متمادی،

بخش بزرگی از آثار موجود خطی را به درستی و با دقت و صرف وقت بسیار بررسی کرده و برای آنها یادداشت‌های فراوان گرد آورده و سپس به تنظیم آنها و نگارش فهرست‌ها پرداخته است.

این نکته در خور ذکر است که طی هفتاد سال اخیر عده‌ای از رجال و دانش‌مندان نامور مجموعه‌های نفیس خود را به این کتاب‌خانه اهدا کرده‌اند. از این جمله‌اند: امام‌جمعه خوبی که در مجموعه اهدایی او ۳۶۸ جلد کتاب خطی وجود دارد و این مجموعه در جلد هفتم فهرست کتاب‌خانه معرفی شده است.

ناصرالدوله فیروز که، غیر از کتاب‌های چاپی کم‌یاب به زبان‌های خارجی، جمعاً ۳۶۸ جلد کتاب خطی به کتاب‌خانه اهدا کرده است. اسامی این کتاب‌ها در جلد ۲۱ فهرست کتاب‌خانه آمده است.

مجموعه مهم دیگر به آیت‌الله سید محمد طباطبایی سنگلجی، یکی از پیشوایان روحانی انقلاب مشروطه، تعلق داشت که پس از درگذشت او به کتاب‌خانه انتقال یافت. شادروان سید محمد طباطبایی، از رهبران اصلی مشروطه و از مجتهدان نام‌آور آن روزگار، هم‌زمان با فعالیت‌های سیاسی، در گردآوری کتاب‌های نفیس کوشا بود. ضمناً کتاب‌های نفیسی از پدر خود، سید محمدصادق طباطبایی، از علمای بزرگ ایران، به ارث برد. در برخی از این کتاب‌ها هم اکنون مهر آن روحانی برجسته به چشم می‌خورد. این یادگار ارزنده، پس از درگذشت سید محمد طباطبایی، به دست فرزندش، سید محمدصادق طباطبایی، افتاد و او هم بر آن مجموعه گران‌قدر مبالغی افزود و سپس همه را در زمانی که خود ریاست مجلس را به عهده داشت به کتاب‌خانه تقدیم کرد. در این مجموعه اهدایی انواع آثار، اعم از ریاضی، پزشکی، ادبی، فقهی و کلامی، به چشم می‌خورد و دواوین شعرا و جنگ‌های ادبی فراوان است. چندی پس از اهدای این مجموعه، شادروان عباس زریاب خوبی - که تازه به کار در کتاب‌خانه پرداخته بود - مأموریت یافت کتاب‌های آن را شناسایی و فهرست کند. این فهرست، هرچند ناقص و مختصر اما دقیق، پس از چندی فراهم آمد. هم‌چنین زریاب، به مناسبت، مقاله‌هایی درباره برخی کتاب‌های آن در مجلات آن روزگار نوشت. با این همه، تاکنون محققان و پژوهش‌گران از کم و کیف این مجموعه و محتویات آن اطلاع وافی در اختیار نداشتند، چون فهرست کاملی در دست نبود.

اینک پس از سال‌ها، کوشش‌های مداوم آقای حایری به‌بار بنشسته و نخستین بخش فهرست این مجموعه (ج ۲۲ فهرست کتاب‌خانه) که حروف چینی آن سال‌ها قبل و شاید از پیش از انقلاب آغاز شده بود - به چاپ رسیده و در دسترس پژوهش‌گران قرار گرفته است. در این مجلد فقط شماری از کتب و مجموعه‌ها و جنگ‌های اهدایی خاندان طباطبایی شناسایی شده و معرفی و بررسی همه آنها به تهیه و نشر مجلدات دیگر موکول شده است که مؤلف محترم اکنون به آن اهتمام دارد.

* * *

در چند دهه اخیر عده انگشت‌شماری از دانش‌مندان کتاب‌شناس ایرانی و خارجی به نگارش کتب فهرست پرداخته‌اند. از آن میان برخی کارها با شتاب‌زدگی فراهم آمده که مصون از اشتباه نیست. شناسایی کتب خطی و معرفی صحیح آنها غیر از دانش وسیع و آگاهی بسیار، به حوصله و بردباری فراوان نیاز دارد. فهرست نگار باید مشکلات زیادی را حل کند تا حاصل کار او برای دیگران آموزنده و گره‌گشا باشد. فهرست‌نویسی، به معنای دقیق، همان کتاب‌شناسی یعنی شناخت کتاب‌ها و نسخه‌ها و مؤلفان آنهاست و، به شرط صحت و ارائه اطلاعات موثق و درست، گام اول در راه تدوین تاریخ علم نیز شمرده می‌شود. زیرا تا کتاب‌ها و نویسندگان آنها را شناسیم نمی‌توانیم تاریخ دقیق و کاملی از سیر علوم تدوین کنیم. این وظیفه مؤلفان و محققان کشورهای اسلامی است که با تکمیل و ارتقای دانش کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری، برای تدوین تاریخ علوم در جهان اسلام زمینه مساعد فراهم آورند. هم اکنون بسیاری از کتاب‌ها هستند که مؤلفان آنها مشخص نشده‌اند یا مؤلفانی که آثاری به آنها نسبت داده شده که معلوم نیست در کجا باید به سراغ آنها رفت. با گسترش نسبی فهرست‌نگاری و پیشرفت فن کتاب‌شناسی بسیاری از این مجهولات معلوم گردید. با توسعه دانش کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری بسیاری از داده‌ها تصحیح شده و انتساب بسیاری از آثار به مؤلفان معین تأیید شده یا محل تردید واقع شده است. مثلاً درباره ابن عمید می‌گویند که او آثاری در ریاضیات تصنیف کرده اما اکنون جز چند نامه که منسوب به اوست چیزی در دست نیست. دور نیست که در آینده از گوشه و کنار کتاب‌خانه‌های جهان آثار ریاضی او پیدا شود. مثال دیگر کشف کهن‌ترین نسخه شاهنامه فردوسی در ایتالیاست که سال‌ها در فلورانس محفوظ بود ولی حتی دانش‌مندان و مستشرقان ایتالیایی از وجود آن اطلاعی

نداشتند و تنها در سال‌های اخیر بود که یکی از دانش‌مندان ایتالیا آن را کشف کرد. برای این‌که کار فهرست‌نویسی به درستی انجام پذیرد، ناگزیر فهرست‌نگار و کتاب‌شناس باید مواد کافی و وافی داشته باشد و از عهده مطالعه متون خطی برآید و، در صورتی که هنوز نکات مجهولی در شناسایی آنها وجود داشته باشد، گاهی سراسر متن را بارها بخواند و حوصله و دانش این کار را داشته باشد. در واقع، فهرست‌نویس دانش‌مند با فهرست‌بردار عادی کتاب‌ها فرق بسیار دارد. طبیعی است که شناسایی دقیق نسخ خطی به زمانی نسبتاً دراز نیاز دارد که، هرچند کار را به تعویق می‌اندازد، ارزش نتیجه آن را بالا می‌برد.

با این همه، از نکته مهمی نباید غافل بود که تدوین فهرست جامع کتاب‌خانه‌هایی از قبیل کتاب‌خانه مجلس سال‌ها طول می‌کشد و طبعاً پژوهش‌گران و دانش‌مندان داخل و خارج را نباید این مدت دراز در انتظار نگه داشت. بسیار به‌جا و مفید خواهد بود که به موازات ادامه فهرست‌نگاری اساسی، فهرست کلی الفبایی تک جلدی از موجودی خطی کتاب‌خانه منتشر شود تا اهل تحقیق از آثار دست‌نویس موجود در کتاب‌خانه اجمالاً آگاهی پیدا کنند.

* * *

مجموعه‌اهدایی خاندان طباطبایی حاوی ۱۴۳۸ جلد نسخه خطی و بیش از ۳۰۰۰ جلد کتاب چاپی نفیس است. تاکنون مجموعه‌ای به این اهمیت و حجم به کتاب‌خانه مجلس اهدا نشده است. متأسفانه انتشار نیافتن فهرست موجب شد که تاکنون اهل مطالعه، حتی خواص دانش‌مندان، از اهمیت این مجموعه گران‌قدر بی‌خبر و غافل بمانند. در مجموعه طباطبایی کتاب‌ها و رساله‌های بی‌ظنری دیده می‌شود که تاکنون گمان می‌رفت اثری از آنها در دست نیست و گذر زمان این نوشته‌ها را از میان برده است. نیز از دسته‌ای مؤلفان که تا به حال کتابی از آنها دیده نشده بود در ضمن این مجموعه آثاری پیدا شده است. من جمله باید از مجموعه بسیار ارزنده‌ای نام برد که آن را محمدرضا نائینی از دانش‌مندان عصر صفوی گرد آورده و حاوی رساله‌های کوتاه و نایاب است و تاکنون کمتر کسی از اهل تحقیق به وجود آنها پی برده است. غیر از اینها، در مجموعه طباطبایی آثار نفیس هنری، چون نمونه‌های خط یاقوت مستعصمی، به چشم می‌خورد.

فهرست کتاب‌های خطی مجموعه طباطبایی قرار است در چهار مجلد تدوین و انتشار یابد و این جلد (ج ۲۲) بخش نخستین آن است.

در جلد ۲۲ نیز، دست‌نویس‌های فراوانی از کتاب و رساله و مجموعه معرفی شده که در میان آنها آثار نویافته و منحصر به فرد به چشم می‌خورد. به ویژه باید از پاره‌ای مجموعه‌ها نام برد که اختصاص به خاندان طباطبایی، یعنی اهداکنندگان مجموعه، دارد. چنان‌که در حواشی پاره‌ای از نسخه‌ها، یادداشت‌ها و مطالبی به قلم سید محمدصادق طباطبایی، پدر سید محمد طباطبایی، و مهر کتاب‌خانه او و نیز به قلم خود سید محمد طباطبایی سنگلجی، رهبر روحانی مشروطه دیده می‌شود که همه از نظر تاریخی و علمی معتبر است و جای آن دارد که استخراج و جداگانه تدوین شود.

از جمله باید از مجموعه شماره ۶۱۶ نام برد که در صفحه ۳۲۷ فهرست معرفی شده است و در صفحاتی از آن طباطبایی مطالبی به خط خود نوشته است. با مراجعه به اصل این نسخه ملاحظه شد که آن مرحوم در ص ۵۴ همین مجموعه مطالبی در شرح حال خود و استادانش نوشته که عیناً نقل می‌شود:

بسم الله الرحمن الرحيم. در زمان تحصیل این بی‌بضاعت محمد بن صادق الحسيني الطباطبائي در سنه ۱۲۷۷ در دارالخلافة طهران در عهد سلطنت ناصرالدين شاه قاجار خلدالله ملكه شبی از شب‌ها که به غایت سرد بود مصداق فرموده شاعر بزرگ:

وی را نظاره کن که به مجمر همچو یخ / افسرده گشته آتش سوزان. در کنار کرسی آتش نشسته بودم و به اندیشه فرو رفته به خاطر می‌رسید که چند کلمه بر سیل یادگار تحریر نمایم. بهتر از این نیافتم و اسامی استادان ذوی الاحترام و رفقای کرام را ثبت نمایم و مقدار تحصیل و اینکه سبب تحصیل حقیر شدند در خدمت حضرات مرقوم نمایم تا ناظرین طلب مغفرت بر حقیر و ایشان نمایند. اللهم اغفرلنا و لجميع المسلمين و المسلمات بالنبی و آله الامجاد. استادی الاجل و الاکرم ملا میرزا ابراهیم جوشقانی، صمدیه و کبری را خدمت ایشان تحصیل نمودم. استادی الاجل و الاکرم ملا یوسف نجم‌آبادی، مطول و مخفی را خدمت ایشان تحصیل نمودم. استادی الاجل و الاکرم میرزا محمدرضای سبزواری رحمة الله، بعضی از کتب مقدمات را خدمت ایشان تحصیل نمودم. استادی الاجل و الاکرم شیخ باقر شوشتری، سیوطی و حاشیه را خدمت ایشان تحصیل نمودم. و فقههم الله و رحمهم... تحریراً من شهر جمادی الآخر سنه ۱۲۷۷.

گذشته از رساله یاد شده، اشاره به پاره‌ای از کتاب‌ها و آثار معرفی شده در این مجلد

خالی از فایده نیست:

عبرة الناظرین، این رساله کوتاه مهم حاوی مکاتبات، شیخ احمد احسایی، بنیادگذار مکتب شیخیه، با میرزا محمد اخباری (مقتول در ۱۲۳۲ ق)، فقیه اخباری معروف است. این دو با هم اختلاف رأی و سلیقه و به صورت نامه‌نگاری مناظره داشتند. محتویات این نامه‌ها روشن‌کننده گوشه‌هایی تاریک از تاریخ است. در این رساله نامه‌ای از شیخ احمد احسایی وجود دارد که آن را پس از دریافت رساله غمزه البرهان در ربیع‌الاول ۱۲۲۹ ق نوشته و در ضمن آن اخباری را به شدت مورد طعن و سرزنش قرار داده است. احسایی در پایان این نامه سرنوشت قتل را برای اخباری پیش‌بینی می‌کند. پاسخ میرزا محمد اخباری هم، که در کمال شدت و تندی تنظیم شده، در این رساله وجود دارد (ص ۱۴۴-۱۴۵ فهرست).

رد رساله ماشاءالله انشاءالله. این رساله در رد و نقد رساله ان شاءالله و ماشاءالله نوشته حاج محمد کریم خان کرمانی و منسوب به میرزا آقاخان کرمانی روشن‌فکر اواخر عهد ناصر است. وی در این رساله، که مطالب آن را بر زبان یوسف رضا پاشا، رجل سیاسی عثمانی، جاری ساخته، موضوع اعتقاد به رکن رابع را نیز که یکی از ارکان عقاید شیخیه است به باد انتقاد گرفته است (ص ۲۷۲-۲۷۳ فهرست).

ترجمة المساز و الاحزان، این کتاب ترجمه رساله مسازالشيعه، اثر شیخ مفید و مترجم آن سید اسدالله حسینی مرعشی مشهور به شاه‌میر است. مرعشی، به نقل عالم آرای عباسی، از شاگردان محقق کرکی بود. او به منصب صدارت هم رسید و کتاب‌خانه‌اش بالغ بر ۱۲ هزار جلد کتاب داشت. اما در هیچ مرجع دیگر به اثری از وی اشاره نشده است. ترجمه مذکور هم منحصر به فرد است (ص ۳۴۶ فهرست).

مفتاح الشفاء، از فیض‌الله عصاره، پزشک و ستاره‌شناس ایرانی سده ۱۱ ق. او این کتاب را به فتحعلی پسر و اختشو خان، حاکم شوشتر، پیش‌کش کرده است. این کتاب در پزشکی و حاوی یک مقدمه و پنج باب است.

مجموعه‌ای از ۱۷ رساله پزشکی، بیشتر این رساله‌ها به خط نستعلیقِ سالک‌الدین حموی در سال ۹۹۹ ق است. اما برخی از آنها را کاتب دیگری به نام محمدامین دستجردانی در سال ۹۹۳ ق، کتابت کرده است. این رساله‌ها برخی به فارسی و بعضی دیگر به عربی است. از جمله باید از رساله الفصد نوشته ابن تلمیذ (وفات: ۵۶۰ هـ) نام برد. او، در این رساله، درباره وظایف پزشکان شرح مهمی نوشته است. رساله‌های

فارسی این مجموعه نیز ارزنده است (ص ۱۱۷-۱۲۴ فهرست).

جمل و جوامع، در تشریح اعضا. این کتاب اثر عمادالدین محمود بن مسعود، پزشک ایرانی سدهٔ دهم است. او این اثر را، در ۷ باب و یک ذیل، به سال ۹۷۹ نوشته است. عمادالدین از پزشکان مشهور است و غیر از آن کتاب‌هایی چون آشک و ایوبیه نگاشته است. آثار او از جمله نوشته‌های مهم و ارزندهٔ پزشکی در زبان فارسی است. (ص ۱۳۶-۱۳۷ فهرست).

کتاب القضاء از آثار شیخ مرتضی انصاری. از این اثر تاکنون نسخهٔ دیگری شناخته نشده است (ص ۱۵۶-۱۵۷ فهرست).

رسالة فکاهی انتقادی، اثر حبیب الله خان نظام افشار ملقب به صدرالافاضل (وفات: ۱۳۰۹ ق). در این رساله اشارات و کنایات هزل‌آمیز و انتقادی رایج در بین هزل‌نویسان دورهٔ قاجار نیز آمده است.

غیر از آثار یاد شده، بیشتر آثار دیگر معرفی شده در جلد ۲۲ فهرست مجلس نوشته‌های پزشکی و علمی است و بسیاری از آنها به کلی نایاب و منحصر به فرد است. طبعاً هر محقق کنجکاوای که بخواهد تاریخ علوم در ایران و جهان اسلام را به شیوه‌ای محققانه تألیف کند ناگزیر از بررسی دقیق این جلد فهرست و نسخ معرفی شده در آن است. در پایان چند نکته هم دربارهٔ مسائل فنی و چاپ فهرست گفته شود: حروف چینی آشفته و درهم و صفحات پر و شلوغ است و استفاده از مندرجات را دشوار ساخته است. شمارهٔ نسخه‌های خطی، به ویژه در صفحات اول کتاب، قابل شناسایی نیست. جای آن داشت که اسامی کتاب‌ها و شمارهٔ ثبت و شمارهٔ ارجاع آنها در کتاب‌خانه با حروف سیاه و برجسته در وسط صفحه نشان داده می‌شد. حروف انتخابی ریز و برای فهرست که محل مراجعهٔ محققان است مناسب نیست. نکتهٔ دیگر آن‌که از کندکاری مؤلف دانش‌مند کتاب در مواردی گله شده، اما نویسندهٔ این سطور خود شاهد بوده که ایشان برای حل یک مسئلهٔ مبهم یا شناسایی یک نسخهٔ خطی ناشناخته روزها بلکه ماه‌ها صرف وقت کرده‌اند. بر ارباب تحقیق و اصحاب تفحص و پژوهش است که همواره قدرشناس کوشش‌های مداوم و مجدّانهٔ حایری در ارتقای کتاب‌شناسی و فهرست نگاری ایران باشند. □